

Cumhuriyet Dönemi İbâzîlik Çalışmalarının İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi

The Evaluation of Ibādīyyah Studies in The Republican Period of Turkey within Scope of the History of Islamic Sects

Nebiye AYDIN

Doktor Adayı, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa/Türkiye
Ph.D. Candidate, Bursa Uludağ University, Graduate School of Social Sciences, Bursa/Türkiye
nebiyeyaydin@gmail.com | orcid.org/0000-0002-6527-995X | ror.org/03tg3eb07

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
28 Eylül 2024	28 September 2024
Kabul Tarihi	Date Accepted
17 Aralık 2024	17 December 2024
Yayın Tarihi	Date Published
31 Aralık 2024	31 December 2024

İntihal Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmıştır. This article has been scanned with iThenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Nebiye Aydın). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nebiye Aydın).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır. Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“Aydın, Nebiye. “Cumhuriyet Dönemi İbâzîlik Çalışmalarının İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”. *Kader* 22/2 (Aralık 2024), 406-434. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1557425>”

Öz

İlk dönem İslâm fırkalarından biri olan İbâziyye, Türkiye’de İslâm mezhepleri tarihi başta olmak üzere kelâm, hadis, tefsir, fıkıh gibi bilim dalları kapsamında incelenmiş ve önemli akademik araştırmalara konu olmuştur. Cumhuriyet döneminde İbâziyye fırkasına dair yapılan akademik araştırmalar bilhassa yirmi birinci yüzyılda hızlı bir artış göstermiştir. Bu çalışmada İslâm mezhepleri tarihi alanı başta olmak üzere İslâmî ilimlerde İbâzîlik üzerine yazılan kitap, lisansüstü tez, makale ve bildirilerin bir bibliyografyası hazırlanmış ve Cumhuriyet döneminde İbâziyye araştırmalarının tarihi seyri incelenmiştir.

İslâm mezhepleri tarihi bilim dalında İbâzîlik üzerine yapılan çalışmalarda iki temel yaklaşımın benimsendiği görülmüştür. Birinci yaklaşıma göre, Sünnî bakış açısıyla geleneksel mezhepler tarihi kaynakları esas alınarak, İbâziyye Hâricîlerin devamı olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte İbâzîlerin bu konudaki itirazları göz ardı edilmiştir. İkinci yaklaşıma göre ise, Sünnî kaynakların yanında İbâzî kaynaklar da esas alınarak fırka anlaşılmasına çalışılmıştır. Burada müellifler İbâziyye’yi kendi kaynakları üzerinden tanımlayarak, Hâricîyye’den bağımsız bir mezhep olarak değerlendirmişlerdir. İbâziyye’nin Hâricî düşünce yapısından farklılaşan yaklaşımları nedeniyle onlardan ayrılarak, günümüze kadar ulaşmayı başardığını vurgulamışlardır.

Mezheplere ilişkin yapılan araştırmalarda objektif veriler ortaya koymak için kaynakların karşılaştırmalı olarak ele alınması gerekmektedir. Aksi hâlde yapılan çalışmalar, doğru verileri yansıtmak yerine sonuçları bilimsellikten uzak, tek taraflı bakış açısının ürünü olarak kalmaktadır. Bu sebeple fırkalar incelenirken, kendi kaynaklarındaki tanımlamalarına da yer verilmelidir. Ancak İbâziyye fırkasına ilişkin kaynakların birçoğunun günümüze kadar ulaşmamış olması yahut siyasi, itikadi, fikhî görüşlerinin yeterince tanınmamış olması gibi nedenler; İbâziyye’nin gerçekte olandan farklı bir zeminde, yanlış bilgiler üzerinden tanınmasına sebebiyet vermiştir. Bunun yanı sıra mezheplerin, teşekkül sürecinin ardından sistematik hâle gelmesine kadar ki dönemde dinamik yapıda olmaları da göz ardı edilmemesi gereken bir diğer husustur. Bu bağlamda araştırmacılar İbâziyye mezhebinin ortaya çıkışından sistematikleşmesine değin oluşturduğu kendine has görüşleri açıklığa kavuştururken, birincil kaynaklar üzerinden mukayeseli okumalar yaparak, bütüncül olarak analiz etmeleri gerekmektedir.

Çalışmamızda Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar İbâzîlik üzerine yapılan araştırmaların bir bibliyografyasını sunduk ve yukarıda belirtilen yaklaşım biçimlerini analiz ettik. Bu kapsamda İslâmî ilimler literatüründe İbâziyye fırkasına ilişkin veriler sunan araştırmacıların konuya dair yaklaşımlarını literatür taraması sonucunda tespit ederek kronolojik olarak sıraladık. Araştırmamız neticesinde, İbâzîlerin kendi kaynaklarını temel alan özgün akademik çalışmaların uzun süre sınırlı kaldığı ve sayıca az olduğu ancak son yıllarda bu alandaki araştırmaların belirgin bir artış gösterdiği sonucuna ulaştık. Bu araştırmaların ivme kazanmasına yönelik çözüm önerilerinde bulunarak İbâziyye ile ilgili çalışmaların daha ileri bir noktaya taşınmasının gerekliliğini ortaya koyduk.

Anahtar Kelimeler: İslâm mezhepleri tarihi, Hâricî, İbâziyye, Cumhuriyet dönemi, Bibliyografya.

Abstract

Ibâdiyyah, one of the first Islamic sects, has been studied within the scope of Islamic science departments such as Islamic Theology, Hadith, Tafsîr (Qur’anic Exegesis) and Fiqh (Islamic Jurisprudence), especially the History of Islamic Sects, and has been the subject of academic research. Studies on Ibâdiyyah in Turkey followed a rapid pace, especially in the twenty-first century. This study provides a bibliography of books, graduate theses, articles and papers produced on Ibâdiyyah in Islamic sciences, especially in the History of Islamic Sects; and it discusses the historical development of Ibâdiyyah studies in Turkey.

It has been seen that two basic approaches have been adopted in the studies on Ibâdiyyah in the History of Islamic Sects departments. According to the first approach, based on the historical sources of traditional sects from a Sunni point of view, Ibâdiyyah has been accepted as the continuation of the Khawârij. However, the objections of the Ibâdîs on this issue have been ignored. According to the second approach, the sect has been tried to be understood based on Ibâdî sources apart from Sunni sources. Here the authors defined Ibâdiyyah through their own sources and did not evaluate the sect as a continuation of the Khârijyyah. They emphasised that Ibâdiyyah managed to survive to the present day by distinguishing itself from the Khârijî thought.

In studies conducted on sects, it is essential to examine sources comparatively to present objective data. Otherwise, such studies risk reflecting unscientific and biased results. For this reason, while analysing sects, it is crucial to include the

definitions provided in their genuine sources. However, the fact that many works related to the Ibâdî school have not survived to the present day -or that its political, theological, and jurisprudential views are not sufficiently recognised- has led to a distorted understanding of Ibâdiyyah based on inaccurate data. Furthermore, the dynamic nature of sects during the period leading up to their systematic development after their formation is another aspect that should not be overlooked. In this context, researchers should comprehensively analyse the unique views of Ibâdiyyah developed from its emergence to its systematic consolidation by conducting comparative readings of primary sources.

In our study, we present a bibliography of research on Ibâdiyyah from the early years of the Turkish Republic to the present day and analyse the aforementioned approaches. Within this context, we identified and chronologically arranged the approaches of researchers in Islamic sciences literature who provide data about the Ibâdî sect through a comprehensive literature review. As a result of this study, we have concluded that original academic studies primarily based on Ibâdî sources remained limited and scarce for an extended period; however, in recent years, research in this field has shown a notable increase. We propose solutions to accelerate the research effort on Ibâdiyyah and demonstrate the necessity of advanced studies on it for a further developed stage.

Keywords: History of Islamic sects, Khârijiyyah, Ibâdiyyah, The Republican period of Turkey, Bibliography.

Giriş*

İslâm mezhepleri tarihi, İslâm'ın anlaşılması noktasında farklı düşünce ve şahıslar etrafındaki gruplaşmaların zaman içerisinde kurumsal bir yapıya kavuşmasıyla ortaya çıkan siyasî ve itikadî fırkaları, ayrıca günümüzde etkili olan İslâmî akımları incelemektedir.¹ Bunlardan biri olarak İslâm mezhepleri tarihi klasik kaynaklarında Hâricîliğin bir kolu olarak kabul edilen İbâziyye, İslâm tarihinde mutedil yönü ile ön plana çıkan ilk dönem İslâm fırkaları arasındadır. Türkçe literatürde İbâziyye fırkasını bilimsel gelişmeler doğrultusunda ele alıp, akademik çerçevede analiz eden çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Ancak günümüzde diğer fırkalar ile mukayese edildiğinde, İbâzîlik konusunda yapılan araştırmaların yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Bu fırkanın özellikle de İslâm tarihinin ilk dönemlerinde meydana gelen siyasî olaylarda önemli roller üstlenmesine rağmen, hak ettiği akademik ilgi ve değeri gördüğünü söylemek mümkün değildir. Bu çalışma İslâm mezhepleri tarihi bilim dalında yüz yıllık bir araştırma geçmişine sahip olan İbâzîlik çalışmalarının bir bibliyografyasını sunarak mevcut literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Bu kapsamda, doktora ve yüksek lisans tezleri ile birlikte İbâzîlik üzerine yazılan makale, bildiri ve kitapları içeren bir bibliyografya hazırlamaya gayret ettik. Ayrıca mezhepler tarihi dışındaki bilim dallarına bağlı olarak yapılan İbâzîlik çalışmalarına da bibliyografya içerisinde yer verdik. Söz konusu çalışmaların İbâzîliğe dair yaklaşım biçimlerini de genel olarak değerlendirdik. Gerek mevcut siyasî-ideolojik kaygılar gerekse ortaya çıkan bilimsel gelişmelerin tesiriyle, günümüzde İbâziyye fırkası hakkındaki araştırmalarda birbirinden farklı yaklaşımların benimsendiğini

* Bu makale SDK-2022-868 no'lu "Kuzey Afrika'da İbâziyye ve Nükkâriyye'nin Mukayeseli İncelenmesi" adlı proje kapsamında, Bursa Uludağ Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP) tarafından desteklenmiştir.

¹ Hasan Onat - Sönmez Kutlu, "Giriş", *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 19-20; Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017), 27; Mehmet Saffet Sarıkaya - Mehmet Ümit (ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 2; Mustafa Öz, *Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 35.

gördük. Bu hususta İslâm mezhepleri tarihçilerinin İbâziyye fırkasına ilişkin eserlerini oluştururken, iki farklı tutum etrafında konuya yaklaşıtlarını tespit ettik.

İbâziyye fırkası üzerinde araştırmalar yapan İslâm mezhepleri tarihçilerinin bir kısmı çalışmalarında geleneksel kaynakları esas alıp, İbâziyye'yi Havâric'in devamı olarak kabul eden yaklaşımı benimsemişlerdir. Diğerleri ise, İbâzî kaynakların ileri sürdüğü tezleri de dikkate alarak farklı bir tarihsel süreç ortaya koymuşlardır. Bu yaklaşıma göre İbâziyye fırkası Muhakkime-i Ūlâ'nın devamıdır. Ayrıca kaynaklarda Havâric olarak zikredilen fırka İbâziyye'nin çağdaşı Ezârîka'dır. Buradan hareketle makalemizde bu iki yaklaşım biçimi esas alınarak, niceliksel veriler doğrultusunda bir sınıflandırma yapılmıştır. Bununla birlikte İbâzîlik çalışmalarının Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki gelişim seyri ile araştırmacıların konuya yaklaşım esaslarını ortaya koymak ve yapılan çalışmalarda rastlanan sorunları ana hatlarıyla tespit ederek inceleyebilmek hedeflenmektedir. Bunların neticesinde ise, İbâzîlik çalışmalarının geleceğine dair birtakım çıkarımlarda bulunmaktadır. Bu bağlamda öncelikle İbâziyye fırkası ana hatlarıyla tanıtılacak, sonrasında ise literatür taraması ve mevcut literatürün değerlendirmesi yapılacaktır.

1. İbâziyye Fırkası

Fırkanın adı, kurucusu olan Abdullah b. İbâz el-Murrî et-Temimî'ye (ö. 86/705) nisbetle "Abâziyye"², "Ebâziyye"³, "İbâziyye"⁴ gibi çeşitli şekillerde telaffuz edilmiştir. Seyyâbî'den (ö. 1991) aktarımda bulunan Benras, fırkanın isminin Umman'da hemze ve fetha ile "Ebâziyye" olarak telaffuz edildiğini, Kuzey Afrika'da ise kesre kullanılarak "İbâziyye" şekliyle söylenildiğini belirtmektedir.⁵ Bunların yanı sıra Arabistan Yemâme'deki, Ubâz köyüne nispet edilen fırkanın adının etimolojik olarak Ubâz isminden türediği de iddia edilmiştir.⁶ Esas itibarıyla bu ihtilafların sebebi, lafız ve okuyuş farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Nitekim fonetik gereği çağdaş oryantalist İbâzîlik araştırmacılarının yaygın olarak eserlerinde, el-İbâdiyye ismini kullandıkları görülmüştür.⁷

² Muhammed Sâlih Nâsir, *Menhecû'd-da' ve inde'l-İbâdiyye* (Maskat, 2002), 108.

Doğu İbâzîleri İbâz kavramını okurken kelimenin ilk harfindeki hemzeyi fetha ile okuyarak "a" sesini çıkarmış ve Abâziyye şeklinde telaffuz etmişlerdir.

³ İbâzî yazarlardan Berrâdî (ö.9/14. yüzyılın başları) ve Kalhâtî (4/10. yüzyıl [?]); Zeydî yazarlardan Neşvân el-Himyârî (ö. 573/1178) ve Ehl-i sünnet yazarlarından Kalkeşendî (ö.821/1418) eserlerinde, "Ebâziyye" adını kullanmışlardır.

⁴ Belâzürî (ö.279/892), İbnü'l-Esîr (ö.630/1232) gibi tarihçiler ile İbâzî müfessir Şeyh Etfafeyyîş (ö.1332/1914) eserlerinde fırkanın adından bahsederken, Abdullah b. İbâz'ın faaliyetleri nedeniyle "İbâziyye" kullanımını tercih etmişlerdir.

⁵ Mahmoud Benras, *Kuzey Afrika İbâdîliği ve İmâmet Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 11-12. Bu konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Sâlim b. Hammûd es-Seyyâbî, *el-Hakikatu ve'l-mecaz fi tarihi'l-İbâdiyyeti bi'l-yemeni ve'l-hicaz* (Maskat: Vizaretü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, ts.), 35.

⁶ Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'âm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâ'în, 2002), IV/26, 64.

⁷ Tadeusz Lewicki, "al-İbâdiyya", *Encyclopedia de l'Islam* (Leiden: Brill, 1968), 3/669; Amr Khalifa al-Nami, *Studies In Ibadhism* (Open Mind, 2007); Thomas Bierschenk, "Religion and Political Structure: Remarks on Ibadism in Oman and the Mzab (Algeria)", *Studia Islamica* 68 (1988), 107-127; Abdurrahman el-Salimi - Wilferd Madelung (ed.), *Early Ibâdî Theology: Six Kalâm Texts by 'Abd Allâh b. Yazîd al-Fazârî* (Leiden: Brill, 2014). Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehmet Hanifi Yoldaş, *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 17-20

Bu noktada İbâziyye'ye muhalif bakış açısına sahip mezhepler, fırkayı nitelemek için zaman zaman küçük düşürücü, aşağılayıcı lakaplar takmışlardır. Söz gelimi fırkaya, mensuplarının cihat yapmadıkları gerekçesiyle korkup oturanlar anlamına gelen Kaade adı verilmiş; fırka müntesipleri, ümmetin başındaki hak imam olan Hz. Ali'ye karşı çıkarak itaatten ayrıldıkları için Havâric (Hâricîler) olarak anılmış, mezheplerine de Hâricîlik adı verilmiştir. Bunların dışında başka adlar ve lakaplarla da anılan fırka taraftarlarına; Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldıklarında ilk toplandıkları yer olan Harûrâ'ya izafetle Harûrîler (Harûriyye), Allah'tan başka kimsenin hüküm verme yetkisine sahip olmadığı (*lâ hükme illâ lillâh*) gerekçesiyle hakem olayına karşı çıktıkları için Muhakkime yahut ilk tahkimciler manasında Muhakkime-i Ūlâ da denilmiştir.⁸

Fırka mensupları kendilerini tanımlamak için ilk başlarda el-Müslimûn ismini kullanmış olsalar da zaman içerisinde "Ehlü'l-'adl ve'l-istikâme", "Ehlü'l-îmân ve'l-istikâme", "Şurât", "Ehlü'd-da've", "Cemâatü'l-Müslimîn", "Ehlü'l-hakk", "Ehlü't-tevhîd", "Ehlü'l-kible" ile "İbâziyye" gibi isimleri de kullanmışlardır.⁹ Genel itibarıyla isimlendirmedeki ihtilafların, mezhep mensuplarının kendilerine bakışı ve değerlendirmeleri ile muhalif fırkaların bakış açılarının farklılığının bir yansıması olduğu söylenebilir. Bundan dolayı, İbâzîler arasında da ortak bir isimlendirme yapılamamıştır.

Fırkanın kurucusunun kim olduğu konusu da tıpkı fırkanın isimlendirilmesi gibi ihtilafıdır. Makâlât kitaplarında İbâziyye fırkası, Abdullah b. İbâz'a atfedilirken; İslâm tarihi kaynaklarında bu fırka farklı isimlerle de ilişkilendirilmiştir. Fakat genel kabule göre İbâziyye, Abdullah b. İbâz ve Câbir b. Zeyd el-Ezdî'nin (ö. 93/711-12) fikirleri doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Ardından Ezârika, Necedât ve Sufriyye gibi Hâricî fırkalardan ayrılarak, Kur'ân ve sünnet çerçevesinde ilk dönem fırkalarından biri olarak sistematikleşmiştir. Hatta bu konuda İbâziyye müntesipleri mezheplerinin, tarihte teşekkül eden ilk fikhî mezhep olduğunu iddia etmektedirler.¹⁰ Ancak İbâziyye'nin bu konudaki iddiaları tartışmaya açıktır.

İbâziyye müstakil bir yapı olarak hicrî birinci asrın sonlarında fırka kimliğini kazanmıştır.¹¹ Mezhebin tarihî süreç içinde oluşumu, Nehrevan savaşında hezimete uğrayıp Muhakkime'den sağ kalan bir grubun, Ebu Bilâl Mirdâs b. Hudeyr b. Amr et-Temîmî el-Hanzalî'nin (ö. 61/681) öncülüğünde Basra'ya yerleşmesiyle başlamıştır. Ebû Bilâl, isti'râz¹² ve tekfiri reddeden mutedil bir tavır sergileyerek Muhakkime'nin parçalanması sonucu aşırı görüşler ile temayüz eden Ezârika'ya karşı çıkarak farklı bir hizip oluşturmuştur. Davet yöntemi olarak barışçıl bir yaklaşım benimseyen hizibin bu görüşleri Câbir b. Zeyd el-Ezdî (ö. 93/711-12) tarafından sistematize edilerek, fırkalaştırılmıştır. Câbir'in kurduğu ve talebesi Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme'nin (ö.

⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl (Beyrut: Dâru Süveydân, 1967), 5/55.

⁹ Sultân b. Saîd Hinâî, *el-îmâm Muhammed b. Mahbûb er-Rahîlî* (Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2006), 29; Süleymân b. Abdillâh el-Bârûnî, *Muhtasar Târîhu'l-İbâziyye* (Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2003), 17-18; Ethem Ruhi Fıçlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 173; Abdu'l-Hey Muhammed Kâbîl, *el-İbâdiyye ve arauhumu'l-kelebiyye* (İskenderiye: Daru'l-Vefâ, 2015), 37.

¹⁰ Sadi Ölmez, "İbâziyye Mezhebinin Teşekkülü, Sistematiği ve Farklılaşmalar", *Eskiye* 47 (Eylül 2022), 645-648.

¹¹ Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecû'd-Da'veti İnde'l-İbâziyye* (Umman, 1997), 81-95.

¹² İsti'râz: Hâricîlerin ve bilhassa da Ezârika fırkası mensuplarının, kendilerinden olmayan Müslümanların din anlayışlarını sorgulamalarını ifade eden bir tabirdir. Bk. Mustafa Öz, "İsti'râz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 23/374.

145/762) geliştirdiği tebliğ müessesesi niteliğindeki Hameletü'l-ilm veya nakaletü'l-ilm gibi isimlerle anılan öğrenci teşkilâtında yetişen talebeler ise farklı coğrafyalara gönderilerek İbâziyye'nin yayılmasında etkili olmuştur.¹³ Bu süreçte ilk olarak Ebû Bilâl ile Basra'da gerçekleşen hizipleşme, ardından Câbir b. Zeyd ile fırkalaşma ve nihayet Ebû Ubeyde ile yerelden İslâm dünyasının geneline açılan bir devletleşme politikası şeklinde İbâziyye fırkası tarihinde gerçekleşen üç evreden söz etmek mümkündür.¹⁴

İbâziyye'nin İslâm düşünce tarihinde ilk kez ortaya attığı siyasî ve itikadî fikirleri mevcuttur. Fırka, özellikle büyük günah, tevellâ-teberrâ¹⁵, iman-amel ilişkisi ve imamet gibi meselelerde, yeni bakış açıları geliştirmiştir. Ancak bu görüşler dönemin toplumsal yapısı ve şartlarının da tesiriyle, etki alanlarını geniş coğrafyalara yayma imkânı elde edememiştir. Bununla birlikte fırka müntesiplerinin, müfrit Hâricî görüşlere karşı sergiledikleri duruş ile benimsedikleri mutedil yaşam tarzları, İbâziyye'nin günümüze kadar ulaşmasında etkili olmuştur. Başta ana yurdu Umman olmak üzere¹⁶; Hadramut, Zengibar, Fas, Tunus, Libya, Cezayir, Madagaskar, Mali ve Tanzania gibi ülkeler ile birlikte az sayıda olsa da Mısır ve Irak'taki müntesipleriyle İbâziyye, ilk dönem fırkalarından biri olarak varlığını günümüze kadar devam ettirmeyi başarmıştır.¹⁷

2. Cumhuriyet Döneminde İslâm Mezhepleri Tarihi Alanında İbâzîlik Üzerine Yapılan Çalışmalar

Ülkemizde Cumhuriyet dönemi İslâmî ilimler literatüründeki çeşitli bilim dallarında, İbâzîlik çalışmalarına ilişkin nitelikli akademik eserler üretilmiştir. Bu bilim dallarından birisi olan İslâm mezhepleri tarihi, İslâm coğrafyası içerisinde tarihin farklı dönemlerinde mezhep adı altında ortaya çıkmış oluşumların tümünü incelemektedir. Bilhassa Hz. Peygamber'in vefatının ardından Kur'an ve sünnetin farklı şekillerde yorumlanması ile ortaya çıkan mezhepler, İslâm tarihi ve düşünce sistemi içerisinde dine dair yeni bakış açıları sunarak, farklı fikirlerin geniş bir düzlemde sunulmasına hizmet etmişlerdir. Mezhepler, İslâm'ın değişik anlaşılma biçimlerini temsil ederek, yeni ve farklı görüşlerin ortaya atılıp, tartışılmasına imkân tanımıştır. Onat'a göre İslâm tarihinde ortaya çıkan ve mezhep adıyla adlandırılan bu beşerî oluşumlar, İslâm medeniyetinin ana bileşenlerini meydana getirmişlerdir. Buradan hareketle İslâm mezhepleri tarihinin, İslâmî ilimler içerisinde en erken dönemlerde teşekkül eden bilim dallarından birisi olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki İslâm mezhepleri tarihinin geçmişi, bin üç yüz yıl kadar öncesine gitmektedir.¹⁸ Ancak bu bilim dalının ülkemizdeki tarihi gelişimi yakın zamana tekabül etmektedir.

¹³ Yahya Ertürk, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi* (Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 98.

¹⁴ Hasan Onat, "Haricilik", *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 78; Harun Yıldız, "Ebû Ubeyde, Müslim b. Ebû Kerîme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/375.

¹⁵ Tevellâ: Allah'a itaat edenlere yakın olmak; teberrâ ise Allah'a isyan edenlerden uzaklaşmak demektir. Bu fikrin İbâziyye fırkası içerisinde kurumsallaşması Azzâbe Teşkilatı ile gerçekleşmiştir. Bk. Sabri Hizmetli. "İbâdilikte Azzâbe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987); Onat, "Haricilik", 82-83.

¹⁶ Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 146.

¹⁷ Ertürk, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi*, 100.

¹⁸ Onat - Kutlu, "Giriş", 21-22.

Bu bağlamda İslâm mezhepleri tarihi bilim dalının tarihsel gelişimi Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından 1924'te Dârülfünun bünyesindeki İlahiyat Fakültesi programında "İslâm Mezhepleri Tarihi" dersi olarak yerini almasıyla başlamıştır. Ardından Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin 1949'da açılmasıyla birlikte, "İslâm Dini ve Mezhepler Tarihi" dersi adıyla İslâm medeniyetine ait ilimler kapsamında programa dâhil edilmiştir. 1953-1954'deki yeni öğretim programında ders "İslâm Mezhepleri Tarihi" adını almıştır. 1982-1983 yılında yürürlüğe giren yeni program ile "İslâm Mezhepleri Tarihi" dersi, Kelâm ana bilim dalına dâhil edilmiştir. Ancak 1991 yılı itibarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi ana bilim dalı hâline getirilerek, kendi çatısı altında "Klasik İslâm Mezhepleri Tarihi" ve "Çağdaş İslâm Akımları" olmak üzere iki farklı bilim dalı şeklinde yapılandırılmıştır. 1997 yılındaki yeni düzenlemeler neticesinde İslâm Mezhepleri Tarihi dersi, ilahiyat fakültelerinin üçüncü ve dördüncü sınıflarında, haftada ikişer saat olarak okutulmak üzere programda yerini almıştır. Ayrıca programda seçmeli olarak ve dördüncü sınıfta "Türkiye'de Dini Akımlar" ve "Çağdaş İslâm Akımları" şeklinde haftada iki saat bu derse yer verildiği görülmektedir. 2003 yılı sonrasında İlahiyat fakültelerinin sayılarının artması ile birlikte programlar üzerinde çeşitli değişiklikler yapılmaya devam etmiştir. Bilhassa İslâm Mezhepleri Tarihi'nin ismi ve saatlerine ilişkin, farklı gerekçelerle düzenlemeler yapılmıştır.¹⁹ Müstakbil bir ana bilim dalı olarak 1991 yılında kurulan İslâm mezhepleri tarihi, geçmişte var olan ve günümüzde yaşayan itikadî ve siyasî mezheplerin İslâm'ı anlama, yorumlama biçimlerini incelemesinin yanı sıra bu mezheplerin tarihî, toplumsal ve siyasî temellerini de bir bütün olarak ele almaktadır. Bu bütüncül yaklaşımın gereği olarak İslâm mezhepleri tarihinin alanına dâhil olan mezheplerden biri de İbâziyye'dir.

İbâziyye, ilk dönemlerde Hâricîliğin alt kollarından biri olarak teşekkül etmiş²⁰ ancak fırkanın kendine özgü düşünce sistemi ve görüşlerindeki birtakım farklılıklar, İbâziyye'nin varlığını müstakbil bir yapıda devam ettirmesine neden olmuştur. Dönemin aşırı fikirlerinden uzaklaşmayı seçen İbâziyye'nin, tarihi ve toplumsal süreçler içerisinde aleyhine denilebilecek pek çok olay meydana gelmiş ancak fırka ve fırkanın müntesipleri günümüze kadar varlıklarını korumayı başarmışlardır. Son dönemlerde dinî ve politik argümanlar kullanan Hâricî zihniyete sahip oluşumların çeşitli faaliyetleri,²¹ Hâricîliğe yönelik ilginin artmasına ve İbâzîlik hakkında derin bir merak uyandırılmasına katkıda bulunmuştur. Ülkemizde İbâzîlik üzerine yapılan akademik çalışmaların ivme kazanması noktasında bu ilgi ve merakın, yönlendirici faktörlerden biri olduğu söylenebilir.

İbâziyye fırkası ile ilgili ülkemizdeki ilk araştırmalar İzmirli İsmail Hakkı'dan itibaren, Muhammed Tâvî et-Tancî, Yaşar Kutluay, Ethem Ruhi Fığlalı gibi İslâm mezhepleri tarihçilerinin çalışmalarıyla başlamıştır. Lisansüstü alanda yapılan İbâzîlik konulu ilk tez çalışması İslâm

¹⁹ Sönmez Kutlu, "Cumhuriyet Döneminde Mezhepler Tarihi Yazıcılığı, Yeni Metodoloji Arayışları ve Sorunları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017), 9-10.

²⁰ Ebû-l Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 123-124; Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfî'l-musallîn* (Beyrut: Daru Sâdir, 2006), 68; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* (Ankara: Anka Yayıncılık, ts.), 66.

²¹ Faysal b. Kazzâr el-Câsim, *Tarihten Bugüne Hâricîlik ve Yansımaları*, çev. Salih Uygun (İstanbul: Ümmülkura Yayınevi, 2012), 100-149.

mezhepleri tarihi alanındaki bir doktora tezi olup 1972’de Prof. Dr. Muhammed Tâvî et-Tancî’nin danışmanlığında, Ethem Ruhi Fığlalı tarafından literatüre kazandırılmıştır.²² Yüksek lisans niteliğinde yapılan ilk tez çalışması ise kelâm alanında 1996 yılı itibarıyla Prof. Dr. Nadim Macit’in danışmanlığında, Cemalettin Erdemci tarafından hazırlanmıştır.²³ Bu tarihlerden önce İbâziyye fırkasını ele alan, görüşlerini inceleyen herhangi bir lisansüstü tez bulunmamaktadır.

Yakın dönemde ise Orhan Ateş, Kadir Gömbeyaz, Mehmet Mahfuz Söylemez, Kadri Önemli, Adnan Demircan, Harun Yıldız, Mehmet Hanifi Yoldaş, Mahmoud Benras, Sadi Ölmez, Metin Yıldız, Güven Ağırkaya, Ahmet Faruk Göksün gibi günümüz akademisyenlerinin ve araştırmacılarının İbâzîliğe ilişkin araştırmaları ve değerlendirmeleri konu üzerine yazılan çalışmalarda önemli bir yeri doldurmaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren günümüze kadar literatürde İbâzîlik üzerine yazılmış seksen sekiz makale mevcuttur. Bunlardan ilki Cumhuriyet dönemi âlimlerinden İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946)²⁴ tarafından 1923 yılında yayımlanan Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası” başlıklı makalesidir. Bunun yanı sıra İzmirli’nin aynı yıl kaleme aldığı, *Mahfil Mecmû’-a-i İslâmiyyesi* dergisindeki bu makalesi, üç parça hâlinde yayımlanmıştır.²⁵ Müellifin İbâziyye’ye ilişkin yazdığı bu metinler, *Mahfil Mecmû’-a-i İslâmiyyesi* adlı derginin otuz yedi,²⁶ otuz dokuz²⁷ ve kırkinci²⁸ sayılarında mevcuttur.²⁹ İzmirli’nin üç ayrı sayıda yayımladığı makalesinde önce Hâricîlerin teşekkül sürecine yer vermiş, ardından İbâziyye’den bahsetmiştir. Buna ilaveten o günümüze kadar varlığını koruyan fırkaları; Hâricîler, Sünnîler ve Şîîler olmak üzere üçe ayırarak sınıflandırmıştır. Bu fırkalardan biri olan Hâricîlerin alt kolları arasında ise, İbâziyye ve Yezidiyye’den bahsetmiş, ayrıca bu fırkaların ılımlı, barışçıl ve hoşgörülü yaklaşımlarından dolayı günümüze kadar ulaştıklarını vurgulamıştır.³⁰ Bunun yanı sıra müellifin aynı yıl kaleme almış olduğu “*Yeni İlmî Kelâm*” başlıklı eseri İslâm mezhepleri tarihi alanında önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bu eserde İbâziyye fırkasına ilişkin bilgiler birkaç cümlede ifade edilmiştir.³¹ Dolayısıyla bunu bir makale olarak değerlendirmek doğru olmasa da Cumhuriyetin ilk dönemlerinde fırak literatürünü içeren böylesi bir kitapta ilk kez geçmiş olmasından dolayı kıymetlidir.

²² Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye’nin Doğuşu Ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1983).

²³ Cemalettin Erdemci, *İbn Sellam el-İbadi ve İtikadi Görüşleri* (Van: Yüztüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1996).

²⁴ Ali Duman, “İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh”, *Bilimname* 14/1 (2008), 59-62.

İzmirli İsmail Hakkı’ya dair ayrıntılı bilgi için bk. Ali Birinci - Yusuf Turan Günaydın, *İsmail Hakkı İzmirli Şahitlikler, Polemikler, Tenkitler* (İzmir: İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları, 2021).

²⁵ Yusuf Gökâl vd., “Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı’nın ‘Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası’ Başlıklı Makalesi”, *Turkish Academic Research Review* 5/4 (2020), 574-593; Duman, “İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh”, 64.

²⁶ İsmail Hakkı İzmirli, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası”, *Mahfil Mecmû’-a-i İslâmiyyesi* 4/37 (1923), 6-7.

²⁷ İsmail Hakkı İzmirli, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası”, *Mahfil Mecmû’-a-i İslâmiyyesi* 4/39 (1923), 42-43.

²⁸ İsmail Hakkı İzmirli, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası”, *Mahfil Mecmû’-a-i İslâmiyyesi* 4/40 (1923), 55.

²⁹ Gökâl vd., “Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı’nın ‘Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası’ Başlıklı Makalesi”, 574-593.

³⁰ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, sad. Sabri Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 152-167.

³¹ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, sad. Sabri Hizmetli (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 75.

Bu noktada *Mahfil Mecmû'a-i İslâmiyyesi* adlı dergideki İbâziyye anlatımının, *Yeni İlmi Kelam* eserine kıyasla daha detaylı olduğu söylenebilir. Söz konusu derginin otuz yedinci sayısındaki kısa makalenin (1,5-2 sayfa) içeriğine bakıldığında; İmâmiyye içi ayrışmalar, bu bağlamda Şeyhiyye tarikatının devamı olan Bâbîlik ve Bahâîlik, Harûriyye/Hâricîlik'in doğuşu ve alt kollarının yanı sıra az bir kısmında (1 paragraf) İbâzîlik'ten bahsedildiği görülmüştür.³² Derginin otuz dokuzuncu sayısında işaret edilen ikinci kısa makale (2 sayfa) İbâziyye'nin temel esaslarını maddeler hâlinde tâdât etmekte³³, üçüncü makalede (yaklaşık yarım sayfa) ise İbâziyye'nin kollarından Yezîdiyye ve onun görüşlerine değinmektedir.³⁴ Netice itibarıyla, ikinci ve üçüncü makaleler, müstakil birer makale değil, başlangıçlarında “35. nüshadan mâ-ba'd”, “37. nüshadan mâ-ba'd” ve “mâ-ba'd” ifadeleriyle belirtildiği üzere ilk makalenin devamı ve tamamlayıcısı mahiyetinde oldukları anlaşılmıştır.

Daha sonra, 1967'de Yaşar Kutluay tarafından “İbadilere Ait Bazı Metinler” başlıklı makale literatüre kazandırılmıştır. 2000'li yıllardan itibaren, İbâzîlik araştırmalarına duyulan ilginin artmaya başlamasıyla birlikte çok sayıda makale literatüre kazandırılmıştır. Ülkemizdeki sempozyumlarda sunulan bildiriler ise oldukça azdır. Bunun sebeplerinden biri ise İbâzîliğe dair müstakil sempozyumların düzenlenmemesidir. Ayrıca 1973'de Vagleria'nın “Ali-Muâviye Mücâdelesini ve Haricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi” başlıklı makalesini Fığlalı'nın tercüme etmesiyle makalelerde çeviri çalışmaları başlamıştır.³⁵ 2016 yılından itibaren ise Harun Yıldız ve Orhan Ateş gibi akademisyenlerin katkılarıyla İbâziyye'yi ve İbâzîleri konu edinen kitap çevirilerinin arttığı görülmüştür.³⁶ Ancak çalışmamızda Türk akademiasında ortaya

³² Avni İlhan, “İzmirli'nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları”, *İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum 24-25 Kasım 1995)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 76; Gökalp vd., “Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı'nın ‘Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası’ Başlıklı Makalesi”, 586-588.

³³ İzmirli, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası”, 37, 589-591.

³⁴ İzmirli, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası”, 39, 592-593.

³⁵ Çeviri makalelere şunlar örnek verilebilir:

1. Laura Veccia Vagleria, “Ali-Muâviye Mücâdelesini ve Haricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi”. çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1-4 (1973), 147-150.

2. Amr Halife en-Nâmî, “Kuzey Afrika'da Yeni İbâdî Elyazmaları”, çev. Harun Yıldız, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 205-228.

³⁶ Çeviri kitaplara şunlar örnek verilebilir:

1. Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre - Bir Hâricî/İbâdî Klasiği*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

2. İmam Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Fetvalar*, çev. İsa Nehrevân (İstanbul: SD Yayınevi, 2018).

3. İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitabün fihî Bed'ül-İslam - Bir Haricî/İbâdî Kroniği*, çev. Mehmet Nurullah Aydın - Selim Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019).

4. er-Rebi' b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Basrî el-Ummânî, *Müsned*, çev. Orhan Ateş, 2. Basım (Ankara: Astana Yayınları, 2021).

5. İmam Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil - Erken Dönem İbâzî Klasiği*, çev. Orhan Ateş, 2. Basım (Ankara: Astana Yayınları, 2021).

6. Ebü'l-Kâsım b. İbrahim el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi*, çev. Orhan Ateş, 2. Basım (Ankara: Astana Yayınları, 2021).

7. Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cennâvî, *İbâzî Fıkhı*, çev. Orhan Ateş, 2. Basım (Ankara: Astana Yayınları, 2021).

8. Ahmed b. Hamed el-Halîlî, *İstibdât - Ötekileştirilenlerin Tarihi*, çev. Orhan Ateş, 2. Basım (Ankara: Astana Yayınları, 2021).

9. Muhammed Sâlih Nâsir, *İbâzîler'de Davet Yöntemi*, çev. Orhan Ateş, 2. Basım (Ankara: Astana Yayınları, 2021).

10. Nâsir b. Alî b. Salim en-Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, çev. Orhan Ateş, 2. Basım (Ankara: Astana Yayınları, 2021).

konulan eserler yer alacağından, Türk olmayan müelliflerin çalışmalarının çevirilerini de dipnotta vermekle yetineceğiz. Bu bağlamda Türkiye’de yayın yapan akademik dergilerde, yabancı dilde yayımlanan (bazılarının müellifi de Türk akademisyenler olan) makaleleri³⁷ de döküme dâhil etmeden dipnotta belirteceğiz.

Cumhuriyet dönemi İslâmî ilimler literatüründe, İbâziyye ile ilgili toplamda 133 eseri içeren çalışmamızda 27 tez, 88 makale, 4 bildiri ve 14 kitap listelenmiştir. Bu doğrultuda İslâm mezhepleri tarihi bilim dalı özelinde İbâzîlik konulu akademik çalışmaları, aşağıdaki başlıklar hâlinde sınıflandırmak mümkündür.

3. İslâm Mezhepleri Tarihi Alanında İbâzîlik Konulu Lisansüstü Tezler

Ülkemizde İslâm mezhepleri tarihi alanında İbâziyye’nin konu ve kavramlarına, inanç yapısı ve düşünce sistemine dair çeşitli başlıklarda hazırlanan lisansüstü akademik tezler mevcuttur. Günümüzde bu çalışmalar sayesinde firkaya ilişkin daha nitelikli bilgilere erişme imkânı doğmaktadır. İbâziyye’nin pek çok inanç unsuru ve eserlerinin, lisansüstü tezler başta olmak üzere akademik çalışmalar vesilesiyle ayrıntılı bir biçimde incelendiği görülmektedir.

Mevcut veriler doğrultusunda İslâm mezhepleri tarihi literatüründe İbâzîlik konulu 12 lisansüstü tez hazırlanmıştır. Hazırlanan en eski doktora tezi Ethem Ruhi Fığlalı tarafından 1972 yılında hazırlanmıştır. Mezhepler tarihi alanı İbâzîlik araştırmalarındaki yüksek lisans tezlerinden ilkinin ise, Yahya Ertürk 2014 yılında yazmıştır.³⁸

Lisansüstü tezler genel itibarıyla İbâziyye fırkasının doğuşu ve görüşleri, İbâzî doktrinlerin gelişmesinde başat role sahip âlimlerin biyografileri, İbâzî tekfir anlayışı, imamet sistemi, İbâziyye’nin itikadî kaynakları ve fırkanın günümüzdeki durumuna ilişkin meseleleri ele almaktadır. Bunun beraberinde akademik alanda hazırlanan makale, bildiri, kitap ve tercüme eserlerin sayısı da İbâzîliğe olan ilginin çoğalmasıyla birlikte artış göstermiştir. Ancak yine de İbâzîliğe dair yapılan araştırma ve çalışmaların, sayı bakımından oldukça mütevazı oranlarda kaldığı görülmüş, bu suretle diğer fırkalarla mukayese edildiğinde yeterli düzeyde olmadığı tespit

11. Amr Halîfe en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, çev. Orhan Ateş, 2. Basım, (Ankara: Astana Yayınları, 2021).

12. İmam Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *İmam Câbir b. Zeyd’in Fetevaları*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2022).

³⁷ Yabancı dilde yayımlanan (bazılarının müellifi de Türk akademisyenler olan) makalelere örnekler:

1. Muhammed Salih Hamdî, “el-Bu’dü’l-makâsîdî fi fihhi’l-esvâk inde’l-İbâziyye: Fetva’-Şeyh Beyyûd fi cevâzi şirâi’l-meks nemûzecen”, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 327-336.

2. Meryem Rezzâk Ba’re, “et-Ta’lîm inde’l-İbâziyye bi-bilâdi’l-Mağrib: Medînetu Tihert enmûzecen”, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 315-326.

3. Züheyr Tağlât, “el-İmâmetü’l-İbâziyye”, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 252-270.

4. Kasım Ömer Hac Emuhammed, “Menhecu rivâyeti’l-ehâdis ve nakdihâ inde Fukahâi’l-İbâziyye fi’l-karni’r-râbi’ el-hicrî: İbn Bereke el-Umânî enmûzecen”, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 234-250.

5. Tefvîk İyâd eş-Şekarûnî, “Tahlîlu beyânâti ba’zı fehârisi mahtûtâti’l-Medreseti’l-İbâziyye”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2017), 157-180.

6. Ertuğrul Boynukalın, “Usûlü fihhi’l-İbâziyye: Me’âlim ve Mesâdir: İbâziyye’nin Fıkıh Usulü: Özellikler ve Kaynaklar”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61 (2021), 55-92.

³⁸ Bk. Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâziyye’nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1972), 162 sayfa hâlinde Muhammed Tâvî et-Tancî danışmanlığında; Yahya Ertürk, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü’l-İlm’in Etkisi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 112 sayfa olarak Orhan Ateş danışmanlığında yazılmıştır.

edilmiştir. Bu husustaki mevcut problemlere gerçekçi çözüm önerileri üretmek adına, sorunların tespit edilerek irdelenmesi büyük önem taşımaktadır.

Cumhuriyet dönemi İbâzîlik çalışmaları kapsamında İslâm mezhepleri tarihi bilim dalında akademisyenler ve araştırmacılar tarafından akademik disiplinle yazılmış beşi doktora yedi yüksek lisans olmak üzere 12 lisansüstü tez, 46 makale ve 4 bildiri hazırlanmıştır. Böylelikle mezhepler tarihi alanında İbâzîlik konulu 62 akademik çalışmanın bulunduğunu söylemek mümkündür. Diğer bilim dallarındaki çalışmalarla birlikte toplamda 133 eseri incelediğimiz çalışmamızda yer alan 62 eserin, İslâm mezhepleri tarihi alanında yapılmış olması, bu alanda konuya duyulan ilgi ve merakı göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Bu doğrultuda Ulusal Tez Merkezi ve İslâm Araştırmaları Merkezi veri tabanında mevcut olan tamamlanmış hâldeki İbâzîlik konulu tezler, hiyerarşik sıralama esas alınarak önce doktora tezleri sonrasında ise, yüksek lisans tezleri şeklinde kategorize edilmiş ve kronolojik olarak sıralanmıştır.

3.1. İslâm Mezhepleri Tarihi Alanındaki Doktora Tezleri

Ethem Ruhi Fıçlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Muhammed Tâvî et-Tancî danışmanlığında, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1972), 163 s.

Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi* (Tevfik Yücedoğru danışmanlığında, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 261 s.

Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri* (Orhan Ateş danışmanlığında, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 228 s.

Mehmet Hanifi Yoldaş, *Temel Görüşleri Bağlamında İbâziyye-Mu'tezile İlişkisi* (Mehmet Kubat danışmanlığında, Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 258 s.

Osman Bilen, *Ebu Yakub el-Vercelânî (ö. 570/1175) ve İbâziyye* (Fevzi Rençber danışmanlığında, Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 279 s.

3.2. İslâm Mezhepleri Tarihi Alanındaki Yüksek Lisans Tezleri

Yahya Ertürk, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi* (Orhan Ateş danışmanlığında, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 126 s.

Kadriye Yanmış, *İslâm Mezheplerinde Tekfir ve İbâziyye'nin Tekfir Anlayışının Mukayesesi* (Orhan Ateş danışmanlığında, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 112 s.

Cevat Sülün, *Câbir b. Zeyd ve İbâziyye İçindeki Rolü* (Orhan Ateş danışmanlığında, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 124 s.

İlknur Bahadır, *Günümüz Umman İbadiliğinde Dini Tolerans Söylemi* (Halil İbrahim Bulut danışmanlığında, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 101 s.

Şeref Safa Şimşek, *İbâdiler'de İmamet Anlayışı* (Harun Yıldız danışmanlığında, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 110 s.

Zikrullah Alim, *Rüstemîler Döneminde İtikâdî İslam Mezhepleri* (Rifat Türkel danışmanlığında, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 169 s.

Hava Olgun Tatlı, *İbâziyye'nin Tarih Algısı* (Abdullah Ömer Yavuz danışmanlığında, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 115 s.

3.3. Diğer Alanlardaki Lisansüstü Tezler

İbâziyye fırkasıyla ilgili akademik çalışmalar son yıllarda tefsir, hadis, islâm hukuku, kelâm gibi çeşitli bilim dallarında artış göstererek, literatürdeki yerini almıştır. Bununla birlikte araştırmaların daha çok fırkanın tefsir geleneği, fikhî kaynakları ve görüşleri, itikadî konularda kullandığı metotlar yahut imamet düşüncesi gibi kelâmî meseleler üzerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Bu başlık altında konumlandırabileceğimiz on beş lisansüstü tez mevcuttur. Bunlardan beşi doktora, on tanesi ise yüksek lisans tezidir. Bu kapsamda yapılan en eski lisansüstü tez, 1996 yılına ait bir yüksek lisans tezi olup, kelâm bilim dalında hazırlanmıştır. İlk doktora tezi ise, 2018'de hazırlanarak tefsir alanında akademik literatüre girmiştir.

3.4. Doktora Tezleri

Mehmet Fatih Dede, *Kuran'ın İbâzî yorumu (İtfiyîş'in Teysiru't-Tefsir'i örneği)* (Nurettin Turgay danışmanlığında, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 341 s. (Tefsir Bilim Dalı)

Sereen Alia, *Ehl-i Sünnet ve İbâdiyye'ye Göre Hadis: -Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i (ö. 153/770) ve Rebî' b. Habîb'in Müsned'i (ö. 171/788) Örneği-* (Bekir Kuzudışli danışmanlığında, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 406 s. (Hadis Bilim Dalı)

Sadi Ölmez, *İbâziyye Mezhebinin Fıkıhtaki Farklı Görüşleri* (Mehmet Selim Aslan danışmanlığında, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 286 s. (İslâm Hukuku Bilim Dalı)

Mahmoud Benras, *Kuzey Afrika İbadîliği ve İmâmet Düşüncesi* (Ramazan Yıldırım danışmanlığında, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 257 s. (Kelâm Bilim Dalı)

Fatih Altun, *İbâzî Tefsirlerde Kur'an İlimleri* (Gökhan Atmaca danışmanlığında, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 259 s. (Tefsir Bilim Dalı)

3.5. Yüksek Lisans Tezleri

Cemalettin Erdemci, *İbn Sellam el-İbadi ve İtikadî Görüşleri* (Nadim Macit danışmanlığında, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), 114 s. (Kelâm Bilim Dalı)

Mustafa İsmail Dönmez, *İbadi Mezhebinin Usul-ü Fıkıh Kaynakları* (İsmail Köksal danışmanlığında, Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 119 s. (İslâm Hukuku Bilim Dalı)

Nurullah Çakmaktaş, *İbâzî Müfessir Eттаfeyyîş ve Teysîru't-Tefsir Adlı Eseri* (Hasan Elik danışmanlığında, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 104 s. (Tefsir Bilim Dalı)

Abdurrahman Yapar, *Mezhebî Saiklerin Kuran Tefsirindeki Rolü Ettafeyyîş Örneği* (Hikmet Akdemir danışmanlığında, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 239 s. (Tefsir Bilim Dalı)

Rabia Peker, *İbâziyye'nin Hadis Anlayışı* (Hüseyin Kahraman danışmanlığında, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 172 s. (Hadis Bilim Dalı)

Othman Khaleel İbrahim Ahmedalhüsein, *İbadiliğin İtikadi Konularda Nakli Delille İstidlal Metodu* (Ramazan Yıldırım danışmanlığında, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 168 s. (Kelâm Bilim Dalı)

Mustafa Ergin, *İbâdî Tefsir Geleneğinde Usûl-i Hamse'nin Yorumu -Teysîrû't-Tefsîr Örneği-* (Muhsin Demirci danışmanlığında, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 132 s. (Tefsir Bilim Dalı)

Ahmet Faruk Göksün, *İbâdî Fıkhının Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği)* (Ali Bardakoğlu danışmanlığında, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 222 s. (İslâm Hukuku Bilim Dalı)

Muhammed Çiçekli, *İbâdiyye'nin Haricilik Mezhebine Nispeti -İman Amel Bağlamında-* (Ramazan Altıntaş danışmanlığında, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 73 s. (Kelâm Bilim Dalı)

Mustafa Akdağ, *Tefsirde İbâdiyye-Mu'tezile Etkileşimi* (Mehmet Suat Mertoğlu danışmanlığında, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 155 s. (Tefsir Bilim Dalı)

4. İbâzîlik Konulu Makaleler

Son yıllarda artan tercüme faaliyetleri ve araştırmaların neticesinde İbâzîlik hakkında çeşitli makaleler yayımlanmıştır. Çalışmamızda İbâziyye fırkasına ilişkin, seksen sekiz makalenin olduğu tespit edilmiştir. Konumuz kapsamında yer alan makalelerin, günümüze doğru yaklaştıkça nicelik bakımından arttığı görülmüştür.

Tezlerin bilim dallarını dikkate aldığımızda, makaleleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

4.1. İslâm Mezhepleri Tarihi Alalındaki Makaleler

İsmail Hakkı İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası", *Mahfil Mecmû'a-i İslâmiyyesi* 4/37 (1923), 6-7.

İsmail Hakkı İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası", *Mahfil Mecmû'a-i İslâmiyyesi* 4/39 (1923), 42-43.

İsmail Hakkı İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası", *Mahfil Mecmû'a-i İslâmiyyesi* 4/40 (1923), 55.³⁹

³⁹ İzmirli İsmail Hakkı'nın *Mahfil* dergisinde yayımlanmış olduğu "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası" adlı makalesi, derginin farklı sayılarında üç parça hâlinde yayımlanmış olsa da metin bütünlüğü bakımından tek bir makale görünümündedir. Dolayısıyla biz de bibliyografyamızda İzmirli'nin çalışmasını bir makale olarak kabul edeceğiz.

- Yaşar Kutluay, “İbadilere Ait Bazı Metinler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1-4 (1967), 141-149.
- Ethem Ruhi Fıçlalı, “İbâdiye'nin Siyâsî ve İtikâdî Görüşleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1-4 (1976), 323-344.
- Sabri Hizmetli, “İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün Doğuşu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 180-204.
- Sabri Hizmetli, “İbâdilikte Azzabe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 285-301.
- Orhan Ateş, “Salim b. Zekvân'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâzî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 9/2 (Haziran 2009), 97-112.
- Orhan Ateş, “Bir İbadî Çocuk İlmihali “Telkînü's-Sıbyan”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Mayıs 2009), 77-100.
- Ümmügülsüm Türkmen, “İslam Dünyasının Az Bilinen Ülkelerinden Biri: Ummân Sultanlığı”, *İslam Ülkeleri Tarih ve Coğrafya Etütleri* 1/1 (2009), 81-86.
- Ümmügülsüm Türkmen, “Umman'da İbadîlik”, *İslam Ülkeleri Tarih ve Coğrafya Etütleri* 2/2-3 (2010), 109-118.
- Orhan Ateş, “İbâzî Edebiyatı (Ebu'l-Kasım Berrâdî ve “er-Risale fi Ba'dı Kütübi'l-İbaziye” Örneği), *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2011), 93-122.
- Orhan Ateş, “Tahkîm Telakkisine Eleştirel Bir Yaklaşım (İbâziye Örneği)”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012), 293-328.
- Mehmet Mahfuz Söylemez, “Cezayir Metodoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Muhammed Babaammi ile “İbadi ve İbadilerle İlgili Meseleler” Başlıklı Söyleşi”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Haziran 2015), 129-148.
- Mehmet Mahfuz Söylemez, “Mahfuzat: Tunus ve Tunus İbadileri Üzerine Notlar”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Haziran 2015), 149-173.
- Harun Yıldız, “Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbadilik”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2016), 7-51.
- Harun Yıldız, “İbâdîlik Araştırmalarında Önemli Bir İsim: Tadeusz Lewicki”, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (Eylül 2015), 57-84.
- Orhan Ateş, “İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü”, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (Eylül 2015), 85-109.
- Orhan Ateş, “İbâdî Bilgin Ebî Hazer Yağlâ b. Ziltâf el-Vesyânî'nin Mu'tezile Reddiyesi”, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (Eylül 2015), 133-147.
- Kadir Gömbeyaz, “İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi -Kalhâtî Örneği-”, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (Eylül 2015), 149-168.
- Mehmet Mahfuz Söylemez, “Mahfuzât: Cezayir İbâdîleri Arasında Beş Gün”, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (Eylül 2015), 169-185.

- Mehmet Mahfuz Söylemez, “Mahfuzât: Umân Sultanlığı ve Umân İbâdîleri Üzerine”, *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (Eylül 2015), 187-204.
- Mehmet Mahfuz Söylemez, “Dr. Ferhat Ca’birî ile Tunus İbadîleri Üzerine Söyleşi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Ocak 2015), 163-172.
- Kadir Gömbeyaz, “Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefler mi? Metodik Bir Tartışma”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Haziran 2016), 77-98.
- Orhan Ateş, “İbâziyye Haricî Bir Fırka Mıdır?”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ocak 2017), 1-23.
- Orhan Ateş, “İmam Ebû Şa’sa Câbir b. Zeyd ve İbâdiyye Fırkası İçindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/3 (Mart 2017), 58-84.
- Orhan Ateş, “İbâdî İmamet Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/5 (2017), 1-29.
- Orhan Ateş, “Muhâlif Fırak Kaynaklarında İbâdiyye”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/7 (2017), 13-31.
- İsa Nehrevani, “İbâziyye’nin Çağdaş Köktenci Hareketlere Rol Model Olma Potansiyeli”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ocak 2017), 24-51.
- Orhan Ateş, “İbâzî Bilgin Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/4 (Nisan 2017), 1-24.
- Orhan Ateş, “Kuzey Afrika ve Mağrib İbâziliği”, *Uluslararası Teoloji & Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 18-27.
- Orhan Ateş, “Mutezile İbâziyye Etkileşimi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/6 (2017), 16-45.
- Orhan Ateş, “İbâziyye’de Ru’yetullah”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/8 (2017), 68-85.
- Orhan Ateş, “Ebû Mutî’ Mekhûl en-Nesefî’nin Kitâbu’r-Red Alâ’l Bida’ ve Ehli’l-Ehvâ adlı eserinde İbâdiyye Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/9 (2017), 22-40.
- Alaattin Dikmen, “İbâzi İmamet Sosyolojisi: Mesâlikü’d-Dîn”, *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/8 (2017), 29-39.
- Süleyman Akkuş – Feyza Doğruyol, “Bir İbâzî Âlim Ebû Ya’kûb el-Vercelânî’nin ed-Delîl ve’l-Burhân’ı Bağlamında İbâziyye’nin Temel Görüşleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (Haziran 2019), 117-147.
- Yusuf Gökalp – Sabri Yılmaz – Ömer Faruk Teber, “Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı’nın “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası” Başlıklı Makalesi”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/4 (2020), 573-593.
- Ramazan Tarık – Zekeriya Doğrusözlü, “Ebû İshâk İbrâhîm Eттаfeyyîş ve “el-Fark Beyne’l-İbâziyye ve’l-Havâric” Adlı Eseri”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Haziran 2020), 369-396.
- Kadri Önemli, “Erken Dönem İbâzî Bilginleri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Mart 2020), 76-90.

Mehmet Hanifi Yoldaş - Mehmet Kubat, “İbâdiyye'nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi”, *İslami İlimler Dergisi* 17/1 (Mart 2022), 261-291.

Mehmet Hanifi Yoldaş - Mehmet Kubat, “Tevhid Esası Ekseninde İbâdiyye-Mu'tezile Etkileşimi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 53-74.

Mehmet Hanifi Yoldaş - Mehmet Kubat, el-Esmâ ve'l-Ahkâm Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'rezile Etkileşimi, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 15/1, (Haziran 2022), 219-258

Sadi Ölmez, “Hâricîliğin Ortaya Çıkışı ve İbâzî Anlayışında Hâricîlik Yorumu”, *Van İlahiyat Dergisi* 10/17 (Aralık 2022), 93-118.

Mehmet Hanifi Yoldaş - Fevzi Çakmak - Mehmet Kubat, “İbâdî Düşüncede Kur'ân'ın Yaratılmışlığı Meselesi”, *İslami İlimler Dergisi* 18/1 (Mart 2023), 105-128.

Mehmet Hanifi Yoldaş - Mehmet Kubat, “Hâricî Düşüncede İhlâllaşma Çabaları ve İbâdiyye'nin Günümüze Kadar Varlığını Devam Ettirmesi Üzerine”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 46-63.

Osman Bilen, “İbâdî Âlim Ebû Ya'kûb El-Vercelânî'ye Göre Halku'l-Kur'ân”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 16/2 (Aralık 2023), 851-875.

4.2. Kelâm Alanındaki Makaleler

Mücahid Dünder, “Otantik Bir Vehbi-İbâzî Akaid Metni: Akide't-Tevhîd li-Amr İbn Cümei”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Ocak 2013), 271-302.

Ulvi Murat Kılavuz, “Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/02 (Ocak 2016), 71-123.

Metin Yıldız, “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi”, *Kader* 16/2 (Aralık 2018), 294-318.

Furat Akdemir, “İlk Dönem İman-Siyaset İlişkisi, İmanın Araçsallaştırılması (Sâlim b. Zekvân'ın es-Sîre Eseri Bağlamında)”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Haziran 2019), 170-198.

Ahmet Bardak, “İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd es-Sâlimî'nin Kelâmî Görüşleri”, *Şarkiyat* 11/2 (Ağustos 2019), 763-788.

Metin Yıldız, “İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 167-187.

Bilal Taşkın, “Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyonu: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II.-III. yüzyıl) Kitâbü't-tevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/4 (2021), 3959-3978

Mustafa Yüce, “Ebû Sâkin eş-Şemmâhî'nin 'Metnü'd-Diyânât' Adlı Risalesi Bağlamında İbâziyye'nin Kelâmî Görüşleri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012), 221-255.

Burhaneddin Kıyıcı, “Harici Anlayışta Birlikte Yaşama ve İbâdi Alim Es-Siyabi'nin Bakışı”, *Genç Mütefekirler Dergisi* 3/2 (Aralık 2022), 523-560.

Mahmoud Benras, “İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe”, *RUSUH Uşak Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (Aralık 2022), 272-295.

Mahmoud Benras, “İbâdiyye Mezhebi ve Gizlilik Düşüncesi (Takiyye)”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Aralık 2022), 511-529.

Mahmoud Benras, “İbâdîliğin Siyaset Düşüncesi”, *Antakiyat* 6/1 (Haziran 2023), 84-97.

4.3. Hadis Alalındaki Makaleler

Tevhit Bakan, “İbâdîler ve Hadis”, *EKEV Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 221-240.

Ahmet Özdemir, “İbâdiyye’nin Erken Dönem Hadis Kaynakları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (Aralık 2019), 525-556.

Ahmet Özdemir, “Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri”, *Amasya İlahiyat Dergisi* 14 (Haziran 2020), 197-227.

Ahmet Özdemir, “Rabî b. Habîb’in (Ö. 175/791) İtikâdî Hadisleri Yorumlama Biçimi”, *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies* 84 (Bahar 2021), 347-363.

Adem Karaaslan – Hayati Yılmaz, “Hicrî 4. Asırdan Günümüze İbâzî Hadis Edebiyatı”, *Bilimname* 51 (Nisan 2024), 147-181.

4.4. Fıkıh / İslâm Hukuku Alalındaki Makaleler

Sadi Ölmez, “Geçmişten Günümüze İbâzî Fıkıhına Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Cevapları”, *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/6 (2016), 1-13.⁴⁰

Yakup Mahmutoğlu - İdris Cebeci, “Sünni Olmayan Mezheplerde Karşı Cins Dokunmanın Abdeste Etkisi”, *Eskiyeni* 40 (Mart 2020), 9-25.

Ertuğrul Boynukalın, “İbâziyye’nin Fıkıh Usulü: Özellikler ve Kaynaklar”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61 (Aralık 2021), 55-92.

Ahmet Faruk Göksün, “İbâdî Fıkıhında Namaza Ait Hükümler ve Delilleri”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2021), 475-502.

Ahmet Faruk Göksün, “Klasik Dönem İbâdî Fıkıh Literatürü”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2022), 107-136.

Ahmet Faruk Göksün, “Câbir b. Zeyd ve İbâdî Fıkıhındaki Yeri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 39 (Haziran 2022), 35-62.

Sadi Ölmez, “İbâziyye Mezhebinin Teşekkülü, Sistematiği ve Farklılaşmalar”, *Eskiyeni* 47 (Eylül 2022), 639-662.

⁴⁰ Söz konusu makale, aynı derginin iki farklı sayısında tekraren yayımlanmıştır. Fakat konuya dair ayrıntılı bilgi sahibi olunamadığından makalemizde sadece ilk yayımlananı döküme dâhil edilmiş, aşağıda ismi zikredilen makale bibliyografyaya dâhil edilmemiştir:

Ölmez, Sadi. “Geçmişten Günümüze İbâzî Fıkıhına Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Cevapları”, *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/11 (2019): 20-32.

Sadi Ölmez, “İbâziyye Mezhebine Has Abdesti Bozan Durumların Değerlendirilmesi”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 16 (Aralık 2022), 73-90.

Selahattin Yılmaz, “İslam Hukuku’nda Talâka Yemin Meselesi”, *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/2 (Ocak 2023), 656-687.

Selahattin Yılmaz, “Klasik Fıkıhta ve Ahvâl-i Şahsiyye Kanunlarında Şarta Bağlanan Talâk (Muallak Talâk)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 41 (Haziran 2023), 1-48.

4.5. Tefsir Alanındaki Makaleler

İsmail Albayrak, “İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme”, *Usul İslam Araştırmaları* 4/4 (Aralık 2005), 7-38.

İsmail Albayrak, “İbâdî Tefsir Usûlüne Genel Bir Bakış”, *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (2015), 31-62.

Mehmet Fatih Dede, “İbâzî Müfessir Muhammed b. Yusuf İtfiyîş’in İşârî Tefsire Yaklaşımı”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/19 (2017), 63-71.

Mehmet Fatih Dede, “İbâzî Tefsir Geleneğinde İsrailiyat Meselesi: İtfiyîş Örneği”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 9/18 (2017), 883-899.

Güven Ağırkaya, “Hâricî ve İbâzî Tefsire Dair Bir Literatür Denemesi”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1299-1334.

Güven Ağırkaya, “İbâzî Tefsirlerde Hâricî İzler (Himyânu’z-Zâd Örneği)”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Aralık 2019), 565-610.

Güven Ağırkaya, “Cezayir Bölgesinde İbâzî Mezhebini Canlandıran Çok Yönlü Bir Müfessir: Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş”, *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi* 6 (Ekim 2019), 58-98.

Fatih Altun - Reyhan Çağlayan Altun, “Zürkânî ve Eттаfeyyîş’in Muhkem ve Müteşâbih İle İlgili Görüşlerinin Karşılaştırılması”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Nisan 2020), 38-67.

Güven Ağırkaya, “Ehl-i Sünnet Tesmiyesinin Mezhebi Tefsirlerdeki İzdüşümleri”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 873-898.

Fatih Altun - Gökhan Atmaca, “İbâzî Tefsirlerde İ‘câzü’l-Kur’an”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 321-350.

Güven Ağırkaya, “Tefsirde Nakledilen Bazı Rukye Tarifleri Üzerine (Eттаfeyyîş Örneği)”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (Haziran 2022), 99-124.

Güven Ağırkaya, “Hâricî ve İbâzî Literatüre Dair Bir Kavram Tespit Denemesi”, *Eskiyeni* 47 (Eylül 2022), 663-692.

Güven Ağırkaya, “Tefsirde Mezhepsel Tercihlerin İşlenmesi: Saîd b. Ahmed el-Kindî’nin Tefsiri”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 50 (Temmuz 2023), 7-31.

4.6. İslâm Tarihi Alanındaki Makaleler

Ali Yılmaz - Yavuz Selim Göl, “Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet ve Hakem Söylemleriyle İmtihanı ve Hâricî Paradigmanın İflası”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (Mart 2024), 279-304

4.7. Arap Dili ve Belagati Alanındaki Makaleler

Ali Yılmaz – Mahmoud Benras, “İbâzî/Rüstemî Devletinde Arapçanın Din Dili Olarak Öne Çıkması”, *Baberti* 17 (Haziran 2023), 24-49.

5. Yayımlanmış Bildiriler

Mustafa Öz, “İbaziyye ve Zeydiyye’de Seferîlik Hükümleri”, *Seferîlik ve Hükümleri*, ed. İsmail Kurt – Seyid Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997), 399-402.

Kadir Gömbeyaz, “İbâdiyye’de Zekât”, *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, ed. Necmettin Kızılkaya (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 365-381.

Ahmet İğdi, “Ötekinin Kitabını Oku/ma/mak: Haricî/İbâzî Tarih Literatüründe Farklı Mezhep Kitaplarına Bakış”, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*, ed. Mahsum Aytepe (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1/379-392.

Adnan Demircan, “İbâdî Kaynaklarında Hz. Osman”, *Hazreti Osman*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 409-426.

6. Kitaplar

Ethem Ruhi Fıçlalı, *İbâdiyye’nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983).

Mehmet Mahfuz Söylemez, *Mahfuzat - İslam Coğrafyasında Seyahat Notları 1* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016).

Mehmet Mahfuz Söylemez, *Mahfuzat - İslam Coğrafyasında Seyahat Notları 2* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016).

İsmail Albayrak, *İbâdî Tefsir Geleneği: Tarihsel Bir Bakış* (İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2018).

Ahmet Özdemir, *İbâdiyye’nin Ana Hadis Kaynağı: Rebî’ b. Habîb’in Müsned’i* (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018).

Kadir Demirci, *İbaziyye’nin Hadise Bakışı* (Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019).

Adnan Demircan, “Tarihin Araçsallaştırılmasında İbâdiyye Örneği”. *Din Algısı İnşasında Tarihin Araçsallaştırılması*. ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 63-101.

Sadi Ölmez, *İbâzî Fıkıhı Dört Mezheple Mukayese (İbâdat)* (Ankara: Astana Yayınları, 2022).

Orhan Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye* (Ankara: Astana Yayınları, 2022).

Abdurmelik İbrahimioğlu, *Erken Dönem Hâricî-İbâzî Tefsir Anlayışı -Hûd b. Muhakkem el-Huvvari Örneği-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022).

Ahmet İğdi, “Günümüze Ulaşmayan veya Yazarı Bilinmeyen Kuzey Afrika’da Telif Edilmiş İbâzî Tarih Eserleri (3-10./9-16. Yüzyıllar)”. *İslam Düşüncesi Araştırmaları* 4. 327-352. ed. Abdullah Arca – Hasan Hüseyin Yılmaz (İstanbul: Kitap Dünyası, 2022).

Ahmet İğdi, “İbâzî Tarihçi Şemmâhî'nin Hz. Osman Dönemine Dair Eleştirileri”. *İlk Dönem Olaylarının Müslümanların Tarihine Yansımaları*. 161-175. ed. Ömer Cide - Abdurrahman Şensöz (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022).

Muhammet Kara, “İbâzî Tefsir Geleneğinde Münâsebâtü'l-Kur'ân: İbrâhîm b. Ömer Beyyûd Örneği”. *Din-Felsefe-Tarih Yazıları*. 155-190. ed. Ahmet Bayındır (Bursa: Emin Yayınları, 2022).

Mehmet Hanifi Yoldaş, *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024).

7. Cumhuriyet Dönemi İbâzîlik Araştırmacılarının Konuya Yaklaşım Metotları

Bir fırkayı değerlendirirken, onu kendi kaynakları ve tanımlamaları üzerinden ele almak kıyas açısından doğru bir yaklaşım metodu olacaktır. Yörükan, İbn Teymiyye'nin *el-Furkân* adlı eserine atıfta bulunarak bu konuya şu şekilde açıklık getirir: “*Hâricî mezheplere kendi kitaplarından değil başkalarının nakillerinden muttalî olduk. Zira Mu'tezile'nin olduğu gibi bunların da kendi kitapları yoktur.*”⁴¹ Fırkalar incelenirken yapılması gereken, lehte ve aleyhte tüm kaynakların objektif bir şekilde değerlendirilmesi ve mezhebi doğuran tarihî, siyasî, ekonomik şartların tam olarak tanınması gerekmektedir.⁴² Bu sebeple İbâziyye de dâhil olmak üzere fırkalar hakkında öncelikle erişilebilir tüm kaynaklardan doğru bilgiler elde edilmeli, sonrasında doğru olduğuna inandığımız bu objektif bilgilerden hareketle nesnel fikirler üretilmelidir.

Literatürümüzde makâlât kitaplarının verdiği bilgiler çerçevesinde tanıdığımız İbâziyye fırkası, yakın zamana kadar kendi kaynakları üzerinden tanımlanmamıştır.⁴³ Bu yönü itibarıyla, ülkemizde İbâziyye fırkasına ilişkin mevcut bilgi ve tespitlerin bir kısmının, yanlış yahut eksik olduğu söylenebilir. Bu çalışmalarda İbâzî kaynakların yeterince dikkate alınmamasının bir tercihten değil bir yoksunluktan kaynaklandığını söylemeliyiz. Zira İbâziyye fırkası hakkında yeterli kaynağın olmaması ve mevcut kaynaklara ulaşmanın güçlüğü, böyle bir sonucu doğurmuştur. Bahse konu tüm imkânsızlıklara rağmen fırkayı ana hatlarıyla tanımaya yönelik nitelikli çalışmalar da ortaya konmuştur. Günümüzde, dijital ortamın sağladığı imkânlar neticesinde, İbâzî müelliflerin özgün eserlerine erişim söz konusudur. İnternet platformları sayesinde, araştırmacılar için kaynak temin etme güçlüğü büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.⁴⁴ Bu bağlamda, İbâzîlik üzerine çalışmak isteyen akademisyenler için nesnel ve derinlikli araştırmalar yapabilmelerin önündeki teknik engeller önemli ölçüde bertaraf edilmiştir. Dolayısıyla, mezhebe ilişkin akademik çalışmaların niteliğinin artırılması, büyük ölçüde araştırmacıların bilimsel ve nesnel yaklaşımlarına bağlı görünmektedir.

Cumhuriyet dönemi İslâm mezhepleri tarihi alanında yapılan İbâzîlik konulu çalışmalar iyi tetkik edildiğinde fırkanın, kullanılan kaynaklardan hareketle iki farklı tarihsel süreç üzerinden

⁴¹ Yusuf Ziya Yörükan, *Ebû'l-Feth Şehristânî ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 85.

⁴² W. Montgomery Watt, “Çevirenin Önsözü”, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (Ankara: Ümran Yayınları, 1981), IV.

⁴³ Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 1.

⁴⁴ Örneğin www.alsaidia.com adresinde İbâzî literatüre ait çok sayıda eski ve yeni eser pdf formatında yer almaktadır.

anlatıldığı görülecektir. Süreçlerin farklı olması doğal olarak İbâzîlik hakkındaki düşünce ve kanaatlerin de farklılaşmasına neden olmuştur. Araştırmacıların bir kısmına göre İbâziyye tartışmasız bir şekilde Havâric'ten türemiş sapkın bir fırkadır. Diğer tarihsel kurguya göre ise İbâziyye, Hâricî bir fırka değildir. Zira Hâricîlik İbâziyye'nin selefi değil çağdaşı olan bir fırkadır.⁴⁵

Araştırmamızda fırkaya ilişkin iki temel yaklaşım biçiminin geliştirildiği ve İbâzîliğin farklı bakış açılarıyla ele alındığı tespit edilmiştir. Böylelikle araştırmacıların İbâzîliğe yaklaşım biçimlerini, şu iki başlık altında incelemek mümkündür.

7.1. Geleneksel Kaynaklar Işığında İbâziyye'yi Havâric'in Devamı Olarak Ele Alan Yaklaşım

Mezhepler tarihi araştırmacılarının Müslümanların 73 fırkaya bölüneceğini ifade eden hadisi⁴⁶ zahirî manada yorumlamaları, mezheplerin sayısını tutturma çabasına dönüşmüş ve birtakım tutarsızlıklarla neticelenmiştir.⁴⁷ Nitekim milel ve nihâl müellifleri fırkalara ilişkin yaptıkları sınıflandırmalarda, bazı fırkaları bilhassa da İbâziyye'yi Hâricîlere nispet etmişlerdir. Bunlardan eş-Şehristânî (ö. 548/1153) Hâricîleri, içerisinde İbâziyye'nin de bulunduğu sekiz ana fırkaya ayırmış ve İbâziyye'yi Hafsiyye, Hârisiyye, Yezîdiyye olmak üzere üç kol hâlinde incelemiştir.⁴⁸ Malâtî (ö. 377/987) Hâricîleri on fırka hâlinde zikretmiş⁴⁹, İsferyânî (ö. 418/1027) ise yirmi fırka olarak söylemiş de yirmi iki fırka hâlinde bir sınıflandırma yapmıştır.⁵⁰ Abdülkâhir el-Bağdadî (ö. 429/1037-38) eserinde Hâricîlerin, yirmi fırkadan müteşekkil olduğunu belirtmiş ancak yirmi iki fırka hakkında bilgi vermiştir.⁵¹ Râzî (ö. 606/1210) yirmi bir fırka olarak ele almış,⁵² Makrîzî (ö. 845/1142) ise, yirmi fırkaya ayırmıştır.⁵³

Sünnî kaynakların verdiği bilgileri temel alan İbâzîlik araştırmacılarına göre İbâziyye'nin kökenleri Hz. Osman'ın halifelığının ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Bu yaklaşıma göre

⁴⁵ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Hanifi Yoldaş - Mehmet Kubat, "İbâziyye'nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi", *İslami İlimler Dergisi* 17/1 (Mart 2022), 261-291.

⁴⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvî'nî İbn Mâce, *Sünen*, çev. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982), "Fiten" 17; Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen* thk. Muhammed Muhiddîn Abdülhamîd (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 4/198.

Hadis hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed Emin Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017); Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005); Ahmet Keleş, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005); Osman Oral, "73 Fırka Hadisinin Kelam İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2014); Özden Kanter, "Kurtuluşa Eren Fırka/El-Fırkatu'n-Nâciyye İnancı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (2017); Mehmet Kubat, "73 Fırka Hadisini Yeniden Düşünmek", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3(2), 2012, 9-45.

⁴⁷ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 20; Sabri Hizmetli, "İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1983), 660.

⁴⁸ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 125.

⁴⁹ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malâtî, *et-Tenbih ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*, nşr. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî (Kahire: Mektebü Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1949), 46-54.

⁵⁰ Ebû'l-Muzaffer İmâmüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve'temyîzî'l-fırkati'n-nâciyye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, nşr. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1955), 46-59.

⁵¹ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 54.

⁵² Fahrüddin b. Diyâuddin er-Râzî, *İtikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* (Beyrut, 1402), 46-51.

⁵³ Takiyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l'İtibâr bi-Zikri'l-Hittati'l-Âsâr* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), II/354-355.

Hâricîlik Müslümanların içine düştüğü siyasî, ekonomik ve kültürel bunalımların sonucunda adil yönetim arayışı ile daha çok taşranın merkeze karşı yürütmüş olduğu muhalif sosyal bir harekettir. Problem başlangıçta her ne kadar siyasî ve ekonomik karakterli olsa da bu topluluk daha sonra birtakım itikadî görüşler edinerek Hâricîlik şeklinde tezahür etmiştir.⁵⁴

Meşhur *el-Mile'l ve'n-nihal* eserinin yazarı Şehristânî ise, Hâricîliği çok daha gerilere götürür. Ona göre Hâricîlik siyasî ve ekonomik problemler sonucu ortaya çıkan bir hareket olmaktan ziyade bir zihniyet sorunudur. Öyle ki bu, lanetlenmiş İblis'in de hareket noktasıdır. Çünkü o, önce yaşın sonra mükellefiyetin illetini, ardından Âdem peygambere (a.s.) secde etmedeki yararını sorgulamıştır. Hâricîyye işte bu sorgulamadan doğmuş ve bu fırkanın mensupları Allah Teâlâ'dan başka hakem olmadığını ve insanların hakem olamayacaklarını iddia etmiştir. Şehristânî'ye göre Hâricîlerden Hurkûs b. Zühre'nin bu iddiaları ile İblis'in "Balçıkta, işlenebilen kara topraktan yarattığın insana secde edemem" (el-Hicr/33) sözü arasında hiçbir fark yoktur.⁵⁵

Benzer bir yaklaşıma göre, Allah'ın takdirine karşı çıkan İblis'in sergilediği tavır, bir zihniyet olarak Hâricî anlayışın ilk örneğini oluşturmaktadır. Ganimet dağıtımı esnasında Hz. Peygamber'e "Adil ol Ey Muhammed!" diyen kişinin İblis tarafından sergilenen bu zihniyeti, dünya yaşamında yansıttığı düşünülmüştür.⁵⁶ Şehristânî'nin eseri başta olmak üzere klasik mezhepler tarihi kaynaklarını temel alan yaklaşımlar, İbâziyye'nin selefi olan Havâric'in teşekkülünü de zihniyet olarak Hz. Peygamber dönemine kadar götürürler. Bu bağlamda İbâziyye fırkasını, günümüze kadar ulaşabilmeyi başarabilen tek Hâricî fırka olarak ele alırlar. Bu yaklaşımın öne çıkan bir başka özelliği de şudur: fırka, ilk dönemlere ait bir genelleme üzerinden tanımlanmakta ve bu durum tüm tarihsel, kültürel, dinî ve siyasî sürece mâl edilmektedir. Esasında yapılan bu tanımlamalar, siyasî gayelere ulaşmak amaçlı tasarlanmış aynı zamanda da İbâzîlerin Hâricîler ile olan bağıyla ilişkilendirilmiştir.⁵⁷ Oysa İbâziyye'nin tekfir ve şiddete karşı olma gibi pek çok olumlu özelliği bulunmaktadır. Fakat bunlar göz ardı edilmiştir.⁵⁸

Cumhuriyet döneminde İbâzîlik hakkında en derinlikli araştırma ilk defa Ethem Ruhi Fığlalı tarafından yapılmıştır. Fığlalı'ya göre İbâziyye Hâricî hareket içerisinden çıkmıştır. Nitekim Fığlalı'nın "İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri" adlı doktora tezine yansıyan görüşlerini⁵⁹ makalesinde şöyle izah etmiştir:

"Bize göre bu iki ana sebep yani otoriter ve âdil bir idare ile merkezi ile, otoriteyi temsil eden Kureyş'in hâkimiyetini sarsıp, kendi ictimaî ve etnik yapılarının gerektirdiği mizaç istikametinde fazla derine girmeden, Kur'an'a bağlı bir hayat anlayışı, bu insanların Havâric adı altında bir araya gelmeleri sonucunu doğurmuştur."⁶⁰

⁵⁴ Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, 66; Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi", *Kader* 16/2 (Aralık 2018), 294-318.

⁵⁵ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 29-31.

⁵⁶ İbn Mâce, "Sünen", 17 (No. 2426).

⁵⁷ Ölmez, "İbâziyye Mezhebinin Teşekkülü, Sistematiği ve Farklılaşmalar", 643.

⁵⁸ Mehmet Hanifi Yoldaş - Mehmet Kubat, "İbâziyye'nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi", 261-291.

⁵⁹ "Görülüyor ki İbâziyye, içlerinden çıktığı Hâricîlerin hilâfet hakkındaki görüşlerine sonuna kadar uymakla birlikte..." Bk. Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 142.

⁶⁰ Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 248.

Ülkemizde İbâzî kaynaklara ulaşmanın güç olduğu bir dönemde Fığlalı gerek batılı kaynaklara gerekse İbâzî kaynaklara azami derecede ulaşmaya çalışmış ve İbâzîlik hakkında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Akabinde ise çok sayıda makalenin, yüksek lisans ve doktora tezinin yazılmasına vesile olmuştur. Fığlalı tarafından kaleme alınan çalışmaların geneline bakıldığında İbâzîliği, Montgomery Watt ile aynı çizgide değerlendirdiği görülecektir. Genel itibarıyla bu değerlendirmelerde İbâziyye fırkası, İslâm toplumunda yaşanan gelişmelere ayak uyduramayan Hâricî bir hareket olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda fırka İslâm'ın özünü anlamaktan uzak, şekilci ve zahîrî bir zihniyetin ürünü olarak ele alınmıştır.⁶¹

Bu yaklaşıma sahip çalışmalarda tespit ettiğimiz problemlerin başında, İbâzî müelliflerin kaynaklarının yeterince dikkate alınmamış olması yahut göz ardı edilmesi hususu ön plana çıkmaktadır.⁶² Çalışmalara ilişkin zorluklar arasında ise, tercüme faaliyetlerinin azlığı ve erken döneme ait İbâzî kaynakların günümüze kadar ulaşmamış olması etkili olmuştur. Artık günümüzde İbâzî kaynaklara ulaşmanın eskiye kıyasla daha kolay olması, yeni araştırmalar için avantaj sağlamaktadır. Buna rağmen fırkanın, kendi kaynaklarından yararlanmayan çalışmaların da var olduğu görülmektedir.

Geleneksel kaynakları temel alarak, İbâziyye'yi Havâric'in devamı ve Ehl-i sünnet ve'l-cemâat dışı bir fırka olarak ele alan yaklaşımların genel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz: Klasik Sünnî mezhepler tarihi kaynaklarını temel almaktadırlar; İbâzîlik, Hâricî bir fırka olarak değerlendirilmektedir; tarihsel düzlemde İbâziyye'nin oluşum süreçleri dikkate alınmamaktadır; genellikle geleneksel açıklamalar tekrarlanmaktadır ve anlayıcı yaklaşım yerine yargılayıcı yaklaşım tercih edilmektedir.

7.2. Sünnî Kaynakların Yanında İbâzî Kaynakları da Dikkate Alan Yaklaşım

Ülkemizde Cumhuriyet döneminde İbâziyye fırkasına ilişkin yapılan çalışmalar genellikle İslâm mezhepleri tarihi ve kelâm ana bilim dallarına yönelik araştırmaların bir parçası olarak ele alınmıştır. Yapılan ilmî çalışmalarda bu mezhebe dair özellikle Sünnî kaynakların yanında İbâzî kaynakların da göz önünde bulundurulması gerektiği yönünde bir bilinç gelişmiştir. Bunun beraberinde günümüzde İbâzî kaynaklara ulaşmanın kolaylaşmasıyla birlikte konuyla ilgili akademik çalışmalar artış göstermiş ve İbâziyye fırkası hakkında daha detaylı araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. İbâzîlik üzerine yapılan Cumhuriyet dönemindeki çalışmalarda bilhassa son yıllarda, kaynak kullanımı noktasında dengeli bir yaklaşım benimsenmiş olup Sünnî kaynakların yanı sıra İbâzî kaynakların da kullanımına özen gösterildiği görülmüştür. Bu durum, İbâziyye'nin doğru anlaşılması için oldukça önemli bir gelişmedir. Nitekim günümüz Türk akademisyenlerinin ve konuya ilgi duyan araştırmacıların yazdıkları makale ve kitaplarda, bu iki türden kaynak kullanılarak objektif analizler sunulmaya çalışılmıştır.

Genel itibarıyla bu yaklaşım metodunda araştırmacılar, İbâzî kaynakların bakış açılarını da dikkate alarak İbâzî-Hâricî ilişkisini incelemiştirlerdir. Zikredildiği üzere ilk yaklaşımda Havâric ana fırka kabul edilmiş, İbâziyye ve diğer fırkalar ise Havâric'in alt fırkaları olarak ele alınmıştır. İbâzî

⁶¹ Geniş bilgi için bk. Ethem Ruhi Fığlalı, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 245-275.

⁶² Nâsır, *Menhecü'd-da' ve inde'l-İbâziyye*, 26.

kaynaklar bu yaklaşıma şiddetle karşı çıkmışlar hem adlandırma konusunda hem de tarihsel süreç açısından ciddi itirazlar getirmişlerdir. Esas itibarıyla iki yaklaşımı ayırıştıran temel husus, müelliflerin tarihsel süreci farklı yorumlamalarından kaynaklanmaktadır. Bu hususta tarihsel süreçlerinden hareketle İbâzîler, kendilerini Hâricî bir fırka olarak kabul etmedikleri gibi Havâric'i de muhalif bir fırka olarak değerlendirmişlerdir.⁶³ Dolayısıyla eserlerinde bu yaklaşımı benimseyen Cumhuriyet dönemindeki çağdaş araştırmacılar İbâziyye'yi, kendi inançları ve tanımlamaları üzerinden ele alarak incelemişlerdir.

Birinci yaklaşımın aksine ikinci yaklaşımda İbâzîler, tezlerini tarihsel süreç üzerine inşa etmişlerdir ve onlara göre İbâziyye, Hâricî bir fırka değildir. Sıffin savaşında (37/657) Tahkîm kararına karşı çıkarak Hz. Ali'den ayrılan İbâzî topluluğu, Havâric değil Muhakkime olarak adlandırılmış ve ana çatı Havâric üzerine değil Muhakkime üzerine kurulmuştur. Muhakkime, tarihi seyir içerisinde Nehrevân savaşından (38/658) hicri 64 yılına kadar Muhakkime-i Ūlâ ismiyle, hicri 64 yılından sonraki süreçte ise Muhakkime-i Âhar olarak adlandırılmıştır. İbâzî yaklaşıma göre Havâric, hicrî 64 yılından sonra Muhakkime'nin parçalanması sonucu ortaya çıkan Ezârîka fırkasıdır. Dolayısıyla İbn Ezrâk hareketi, Muhakkime topluluğu içerisindeki ilk ayırışmadır.⁶⁴ Buradan hareketle İbâzî kaynaklar muhaliflerini, tarihi süreci dikkate almamakla ve Muhakkime'yi Ezârîka üzerinden tanımlamakla suçlamışlardır.⁶⁵ Bu yaklaşıma sahip müellifler, bu hususa dikkat etmektedirler.

Sünnî kaynaklarla İbâzî kaynakları birlikte kullanan araştırmacıların sahip olduğu bu yaklaşımın öne çıkan özellikleri ise şöyledir: Kaynak kullanımı noktasında objektif bir tutum sergilenerek İbâzî kaynaklara, klasik Sünnî ve Şîî kaynaklarla birlikte yer verilmektedir. İbâzîlik, Hâricî anlayıştan uzak bir fırka olarak değerlendirilmektedir. İbâziyye'nin teşekkül süreci ve tarihsel gelişimi, fikhî ve itikadî meseleleri hakkında objektif bilgi sunulmasına olanak tanınmaktadır. Ayrıca İbâzîlik hakkındaki önyarguların kırılmasına da katkı sağlamaktadır. Yeni tezler ortaya çıkarılmaktadır. Yargılayıcı yaklaşım yerine, anlayıcı yaklaşım tercih edilmektedir. Bu bağlamda Orhan Ateş, Kadri Önemli, Kadri Gömbeyaz, Harun Yıldız, Sadi Ölmez, Mehmet Hanifi Yoldaş ve Mahmoud Benras gibi günümüz araştırmacılarının çalışmalarında diğer kaynakların yanında İbâzî kaynakları da esas aldıkları ve onların görüşlerine de yer verdikleri görülmektedir.

Netice itibarıyla bu yaklaşım metodu fırkanın, kendi kaynakları üzerinden anlaşılmasına imkân sağlamakla birlikte buna ayrıyeten önem vermektedir. İbâzî kaynakların dikkate alındığı bu türden modern çalışmalar, mezhebin mukayese edilerek, objektif bir şekilde incelenmesine olanak tanımaktadır. İbâzîlik hakkında detaylı bilgi edinmek ve mezhepler arası ilişkileri karşılaştırmalı olarak analiz edebilmek için, İbâzî ve İbâzî olmayan kaynakların birlikte değerlendirilmesi, akademik çalışmalarda zaruri bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Üstelik bu yöntem ve yaklaşım sadece İbâziyye için değil, diğer mezheplerin incelenmesi noktasında da

⁶³ Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 25.

⁶⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, 146, 164-168.

⁶⁵ Şemmâhî'nin *es-Siyer*, Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*, Berrâdî'nin *el-Cevâhirü'l-müntekât fi itmâmi mâ ehalle bihî Kitabü't-Tabakât*, Dercî'nin *Tabakâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib* adlı eserleri buna örnek gösterilebilir. Bu kaynaklarda, İbâzî olmayan müelliflerin İbâziyye'nin teşekkül sürecini Hâricîlik üzerinden yanlış tanımladıklarına ilişkin görüşler eleştirilmekte, Hâriciyye ile İbâziyye'nin farklılaşmasına vurgu yapılmaktadır.

önemlidir. Bilhassa mezheplerin kendi kaynakları üzerinden analiz edilmesi, İslâm düşünce tarihine yönelik bütüncül bir perspektif sunulmasına da hizmet edecektir.

Sonuç

Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze kadar yapılan İbâzîlik çalışmaları göz önüne alındığında, içinde bulunduğumuz yirmi birinci yüzyılda İbâzîliğe dair yoğun bir ilginin ortaya çıktığı ve bu vesileyle de konuya ilişkin merakın arttığı görülmektedir. İslâmî ilimlerden bilhassa İslâm mezhepleri tarihi bilim dalının kurulmasıyla birlikte akademik niteliğe sahip İbâzîlik çalışmaları ve fırkaya ilişkin araştırmalar artış göstermiştir. İslâmî ilimlere yönelik yapılan kapsamlı incelemelerde, araştırmaların büyük çoğunluğunun İslâm mezhepleri tarihi bilim dalı çerçevesinde gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Bu akademik eğilim, söz konusu alana ilişkin eserlerin de yakın tarihte yayımlanmasına büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Nicelik bakımından değerlendirildiğinde, araştırmaların en az kısmının ise, İslâm tarihi ile Arap dili ve belagati bilim dallarında yürütüldüğü gözlemlenmiştir. Ancak İbâzîlerin ve İbâziyye fırkasının diğer sosyal bilim dalları bünyesinde de siyasî, tarihî, kültürel ve toplumsal yapılarının detaylıca araştırılıp, incelenmesi gerekmektedir.

Fırkaya ilişkin çalışmalarda İbâziyye'nin doğuşu günümüzdeki durumu, kendi kaynaklarından dinî, siyasî görüşleri, fıkıh usûlü, kurumsallaşma süreci gibi konular başta olmak üzere, İbâziyye'nin siyasî, itikadî, fikhî alanlarına ilişkin çeşitli tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Cumhuriyet döneminde İslâm mezhepleri tarihi alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde İbâziyye'nin anlaşılma yöntemine ilişkin, iki temel yaklaşımın benimsendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bunlardan geleneksel Sünnî kaynakları esas alan ilk yaklaşım metodunda gerek İbâzî kaynakların azlığı gerekse konuyla ilgili araştırmaların yetersizliğinden dolayı İbâziyye, Hâricîlerin devamı niteliğindeki bir fırka olarak kabul edilmiştir. Oysa İbâziyye'nin entelektüel gelişime önem vermesinin yanında ılımlı ve hoşgörülü tavrı, tekfirden uzak aynı zamanda da şiddete karşı olan tutumu gibi pek çok olumlu özelliği söz konusu dahi edilmemiştir. Burada muhtemelen yararlanılan kaynakların Sünnî klasik kaynaklardaki mezhep taassubu, müelliflerin konuyu Sünnî bakış açılarıyla ele almaları gibi hususlar da etkili olmuştur. Bu nedenle literatürümüzde yakın zamana kadar Hâricî bir fırka olarak bilinen İbâziyye'nin anlaşılması amacıyla, fırkanın ilk dönemleri üzerinden genellenmesi yerine sonraki dönemlerde yaşadığı siyasî, tarihî ve kültürel olayların bütüncül bir perspektifte, objektif olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

İkinci yaklaşımda ise İbâziyye Hâricî bir fırka olarak ele alınmamış, İbâzîlik araştırılırken de ikincil kaynaklardan ziyade bizzat İbâzî kaynaklara müracaat edilmiştir. Günümüzde kaynaklara ulaşılabilirliğin kolaylaşması ve fırkanın kendi tanımlamalarının daha değerli olması gibi nedenlerle bu yaklaşımın, gelecekte daha fazla araştırmacı tarafından kullanılacağı öngörülmüştür. Kronolojik olarak bakıldığında da yeni çalışmalarda geleneksel mezhepler tarihi kaynaklarını temel alan yaklaşımın terkedildiği, Sünnî kaynakların yanında İbâzî kaynakları da esas alan yaklaşımın daha çok tercih edildiği saptanmıştır. Bunun yanı sıra, İbâziyye'nin entelektüel birikiminin ve düşünce sistematığının daha derinlemesine anlaşılabilmesi için, disiplinler arası bir araştırma yaklaşımı gereklidir. Mezhebe ilişkin mevcut akademik literatürün

çeşitlendirilmesi ve derinleştirilmesi, yalnızca İslâm mezhepleri tarihi açısından değil, diğer bilim dallarıyla birlikte bütüncül bir perspektifle kavranması bakımından da önem arz etmektedir. Gelecekte mezhepler tarihi metodolojisi esas alınarak yapılacak olan araştırmalar, özeldir İbâziyye mezhebinin genelde ise İslâm tarihinin daha iyi anlaşılması için nesnel ve kapsamlı bir biçimde ortaya konmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç itibarıyla fırkanın doğru tanımlanmasına olanak sağlayacak faaliyetlerin yürütülmesi önem taşımaktadır. Bilhassa son yıllarda İbâzîlik konulu çalışmaların artması ve ilginin çoğalmasına mukabil, kaynakların tercüme faaliyetlerinin artarak devam edeceği öngörülmektedir. Bu bağlamda Arapça, Fransızca ve İngilizce yayımlanmış klasik ve modern kaynakların İbâzîliğe ilişkin bilgi edinilmesini kolaylaştıracağı da göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun beraberinde lisansüstü tezler ve projeler hazırlanarak alandaki boşluklar, nitelikli çalışmalar ile doldurulabilir. Ayrıca sempozyum ve kongrelerle konunun analiz edilip, değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Buna ek olarak yapılacak tüm çalışmaların sistematik bir şekilde ilerlemesini kolaylaştıracak nitelikteki İbâzîlik araştırma merkezlerinin kurulması, bu alandaki önemli bir nirengi noktası olacaktır gelecekte yapılacak araştırmalara da katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ateş, Orhan. *Günümüz Umman İbâdiyyesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2018.
- Bârûnî, Süleymân b. Abdillâh. *Muhtasar Târîhul-İbâziye*. Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2003.
- Benras, Mahmoud. *Kuzey Afrika İbâdiliği ve İmâmet Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Bierschenk, Thomas. "Religion and Political Structure: Remarks on Ibadism in Oman and the Mzab (Algeria)". *Studia Islamica* 68 (1988), 107-127. <https://doi.org/10.2307/1595760>
- Birinci, Ali - Günaydın, Yusuf Turan. *İsmail Hakkı İzmirli Şahitlikler, Polemikler, Tenkitler*. İzmir: İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Câsim, Faysal b. Kazzâr el-. *Tarihten Bugüne Hâricîlik ve Yansımaları*. çev. Salih Uygun. İstanbul: Ümmülkura Yayınevi, 2012.
- Duman, Ali. "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh". *Bilimname* 14/1 (2008), 59-78.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünen*. thk. Muhammed Muhiddîn Abdülhamîd. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *İslâm'da İtikâdî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. Ankara: Anka Yayıncılık, İmaj İç ve Dış Ticaret Baskı., ts.
- Erdemci, Cemalettin. *İbn Sellam el-İbadi ve İtikadi Görüşleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Ertürk, Yahya. *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâziliğinde Hameletü'l-İlm'in etkisi*. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Fezarî, Abdullah b. Yezîd. Wilferd Madelung - Abdulrahman Sâlimi (ed.). *Early Ibâdî Theology: Six Kalâm Texts by 'Abd Allâh b. Yazîd al-Fazârî*. Leiden: Brill, 2014.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 245-275.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu Ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1983.
- Gökalp, Yusuf vd. "Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası' Başlıklı Makalesi". *Turkish Academic Research Review* 5/4 (2020), 574-593.

- Gömbeyaz, Kadir. "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160.
- Hinâî, Sultân b. Saîd. *el-İmâm Muhammed b. Mahbûb er-Rahîlî*. Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2006.
- Hizmetli, Sabri. "İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1983), 653-680.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. çev. Haydar Hatipoğlu. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982.
- İlhan, Avni. "İzmirli'nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları". *İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum 24-25 Kasım 1995)*. 71-76. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâmüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed. *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırakati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. nşr. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1955.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası". *Mahfil Mecmû'a-i İslâmiyyesi* 4/37 (1923), 6-7.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası". *Mahfil Mecmû'a-i İslâmiyyesi* 4/39 (1923), 42-43.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası". *Mahfil Mecmû'a-i İslâmiyyesi* 4/40 (1923), 55.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmî Kelâm*. sad. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kâbîl, Abdülhey Muhammed. *el-İbâdiyye ve arâühümü'l-kelebiyye*. İskenderiye: Dârü'l-Vefâ, 2015.
- Keleş, Ahmet. "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 25-46.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017.
- Kutlu, Sönmez. "Cumhuriyet Döneminde Mezhepler Tarihi Yazıcılığı, Yeni Metodoloji Arayışları ve Sorunları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017), 9-37.
- Lewicki, Tadeusz. "al-İbâdiyya". *Encyclopedia de l'Islam* (Nouvelle Edition). C. 3. 648-660 Leiden: Brill, 1968.
- Makrîzî, Takiyuddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali. *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutati'l-Âsâr*. 2. Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.
- Malâtî, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman. *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*. nşr. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî. Kahire: Mektebü Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1949.
- Nami, Amr Khalifa. *Studies In Ibadhism*. Open Mind, 2007.
- Nâsır, Muhammed Sâlih. *Menhecu'd-da' ve inde'l-İbâdiyye*. nşr. Ahmed b. Halilî. Cezayir: Dâru Nâsır, 2013.

- Onat, Hasan - Kutlu, Sönmez. "Giriş". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 19-60. Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Basım, 2018.
- Onat, Hasan. "Haricilik". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 63-86. Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Basım, 2018.
- Oral, Osman. "73 Fırka Hadisinin Kelam İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2014), 295-313.
- Ölmez, Sadi. "İbâziyye Mezhebinin Teşekkülü, Sistematiği ve Farklılaşmalar". *Eskiye* 47 (Eylül 2022), 639-662.
- Önemli, Kadri. *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Kanter, Özden. "Kurtuluşa Eren Fırka/El-Fırkatun-Nâciyye İnancı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (2017), 29-46.
- Öz, Mustafa. *Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *İtikâdâtü fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*. nşr. Ali Samî en-Neşşâr. Mısır: Mektebetü'l-Nahde 1938.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet - Mehmet Ümit (ed.) *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Seyyâbî, Sâlim b. Hammûd. *el-Hakikatü ve'l-mecâz fi târihi'l-İbâdiyyeti bi'l-yemeni ve'l-hicâz*. Maskat: Vizaretü't-Türasi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1985.
- Şehristânî, Ebû-l Feth Tâcüddîn (Lisânüddin) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl. Beyrut: Dâru Süveydân, 1967.
- Watt, W. Montgomery. "Çevirenin Önsözü". çev. Ethem Ruhi Fıglalı. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Yıldız, Harun. "Ebû Ubeyde, Müslim b. Ebû Kerîme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK/375-376. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi", *Kader* 16/2 (Aralık 2018), 294-318.
- Yoldaş, Mehmet Hanifi. *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Yoldaş, Mehmet Hanifi - Kubat, Mehmet. "İbâdiyye'nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi", *İslami İlimler Dergisi* 17/1 (Mart 2022), 261-291.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Ebû'l-Feth Şehristânî ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002.